ABDULLA QODIRIYNING “O‘TGAN KUNLAR” ROMANIDAGI SHAXS ERKI MASALASI

Esirgapov Bunyod Ibragimovich
Samarqand davlat chet tillari instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romanidagi shaxs erki masalasi borasidagi ma’lumotlar hamda izohlar yoritilgan bo’lib, unda “O‘tgan kunlar” romanidagi bosh qahramon Otabek obrazi orqali shaxsning erki masalasi borasidagi masalaga qaratilgan davrning muhim jihati haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so’zlar: “O‘tgan kunlar”, shaxs erki, Otabek, Musulmonqu, Yusufbek hoji, “demokratlik”, “liberallik”, “mustabid”.

“O‘tgan kunlar”ni eng avval ishqiy-sarguzasht roman deb tushunishga moyilmiz. Holbuki, go‘zal va qayg‘uli muhabbat tarixi zamirida mutafakkir bir zot ning olam-u odam mohiyati haqidagi teran musho hadalari, badiiy falsafasi botil. Adib romanda chuqur dard bilan yoritgan, badiiy idrok etishga intilgan muam mo ERK masalasi edi. Hozir jadidlar ijodi haqi da so‘z borganda ularning markaziy muammosi milliy erk masalasi bo‘lganini ta’kidlaymiz. Abdulla Qodiriy chinakam san’atkor va gumanist sifatida bu muam moni juda keng qo‘ydi: milliy erk masalasini shaxs erki masalasi bilan chambarchas bog‘lab talqin qildi. Romanning bosh qahramoni – Otabek haqi da so‘z borganda ko‘pincha “adib unda o‘z ideali ni yaratgan” degan fikr qalqib chiqadiki, buni “adib unda o‘z idealini mujassam etgan” shaklida aytilsa to‘g‘riroq bo‘ladi. Negaki, realist san’atkor ideal obraz yaratmaydi, bu o‘rinda yozuvchi idealiga u yoki bu darajada muvofiq obraz haqidagina so‘z borishi mumkin, xolos. Sababi, hayotga monandlik talabi realistik inson obrazini butun murakkabligi, fe’lidagi musbat va manfiy tomonlari birligida gavdalantirishni taqozo etadi, zero, mutlaq ideal insonning o‘zi yo‘q. Shu ma’noda, tez-tez quloqqa chalinadigan “Otabek – ideal obraz” qabilidagi fikr yanglishdir. Abdulla Qodiriy yaratgan xarakterlarni shu prinsipga tayangan holda qarab chiqamiz. Romanning ilk sahifalaridanoq Otabek insonni hurmat qiladigan, uning sha’ni va qadrini baland qo‘yadigan yigit sifatida taqdim etiladi. Karvonsaroy hujrasida uning Hasanaliga qilgan muomalasini ku zatib turgan Rahmat qiziqib so‘raydi: “ - Bu kishi kimingiz bo‘ladilar, bek aka?

Otabek Rahmatning savoliga javob bermay eshikka qaradi. Hasanalini hujradan uzoqlatib so‘ngra javob berdi:- Qulimiz”. Otabekning bu o‘rindagi andishasi Hasanaliga hurmatdangina emas, umuman, inson zotiga hur matdan oziqlanadi. Uning nazdida qullik – haqorat (shu bois ham javobni Hasanalini

uzoqlatgachgina beradi), inson sha'niga nomunosib holat. Ayni payt da, bu – mavjud holat, Otabekkacha shakllangan va ko‘nikib bo‘lingan holat. Shu bois ham, garchi "ma'naviy ota" maqomida ko‘rsa-da, Otabek Hasan alini "qulimiz" deb biladi, shunday deb tanitadi. Biroq uning "qulimiz" degani ko‘nikish natijasi, xolos, – so‘z shakli asl mazmun-mohiyatidan ancha uzoqlashgan. Aksincha, atrofdagilar, masalan, Homid uchun unaqa emas, shuning uchun u Otabekning Hasanaliga muomalasini ko‘rib ajablanadi. Yoki namozdan turib o‘z mehmonxonasida Hasanalini ko‘rgan Ziyo shohichi hayron: "Hasanalining bu kelishi Ziyo aka uchun yot bir ish edi. Chunki, Hasanali Otabekning quli. Qul lar bilan jiddiy muomalada bo‘linmoq, ayniqsa, Ziyo shohichilardek odamlarga favqulodda bir ish. Buning ustiga majburiyat ostida o‘zicha kelishi...". Ziyo shohichi Hasanalida avvalo qulni ko‘radi, shunday bo‘lsa-da, bir tomoni keksaligi, ikkinchi tomoni Otabekka qadrli ekanini bilganidan ("egasini siyla gan itiga suyak tashlabdi" qabilida) u bilan "jiddiy muomalada bo‘ladi" – go‘yo marhamat qiladi unga: tilida "ota" deb tursa-da, jo‘yali mulohazalarini diqqat bilan tinglasa-da, baribir, qarshisidagi qul ekanligini biror lahza nazardan qochirmaydi. Sovchilikka borish qarori berilgach, "Hasanali undan so‘radi:- Manim ham birga borganim ma'qulmi yoki yolg‘iz o‘zingiz? Ziyo aka qo‘l silkib:- Sizning borishingizdan zarar yo‘q,- dedi".

Ziyo shohichining "qo‘l siltab" turib "zarari yo‘q" deyishida ham aynan qulga munosabat bor: "yaxshi bo‘lardi" desa haqi ketadi, "zarari yo‘q" bilan esa ham "yaxshi bo‘lardi" deydi, ham hamon otidan tushmay marhamat qiladi. O‘sha karvonsaroy hujrasidagi suhbatdayoq namoyon bo‘luvchi Otabekning ayollarga munosabati ham, aslida, umuman insonga munosabatining bir qirrasidir. Rahmat xotinning er "ta'biga muvofiq bo‘lishi" haqida aytganida Otabekning "oladirg‘on xotiningiz sizga muvofiq bo‘lishi barobarida er ham xoting‘a muvofiquttab' bo‘lsin" deyishi ham ayol kishida inson o‘laroq haq-huquq borligining e'tirofidir. Ya'ni Otabek uchun qul bo‘lmish Hasanali ham, ayol kishi ham – eng avval inson, shuning o‘zi uni daxlsiz haq huquq egasi etadi. Yusufbek hojining Toshkent bosh qaruvidagi maqomi haqida Ziyo shohichiga javoban Otabek aytgan so‘zlar ham shu aqida asosida tu shunilishi joiz. Yusufbek hoji mushovir sifatida "mah kumning gunohini so‘raganida Azizbek jallodga baqirar: "Tezroq olib chiq!" Otam tag‘in qulliq qilg‘anida jallodg‘a buyurar: "Qo‘lingdag‘ini bo‘shatib, o‘rniga hojini olib chiq!" Mana ko‘rdingizmi, otamning qadru qiymatini". Oxirgi jumladagi "mana ko‘rdingizmi..." xitobida insonga bu darajada bepisand munosabatdan lolu hayronlik, bu holga nisbatan kuch bilan bosib turilgan isyon aks etgan. Otabekni lol etgan narsa hokim qoshida otasining qadri bunchalar pastligigina emas – oddiy bir viloyat hokimida inson taqdirini hal qilish huquqi borligi! Uning mazkur hikoyasi daromadida "Bizning beklarga hukm vaqtida ham

mushovir bo‘lmoq imkonsiz narsadir” degani ham shunga dalolat qiladi. Qizig‘i, mohiyatan xuddi shunday holat keyincha Otabekning boshida kechadi: O‘tabboy qushbegi uni avval dorga buyurib, keyin dor ostidan qaytaradi; Musulmonqul unga jallod chaqirib, ortidanoq yelkasiga chopon yopadi. Xo‘p, birinchi holda-ku “O‘tabboy qushbegi zamona hokim larining tuzugi bo‘l”ganidan fikr-mulohaza qilgach hukmini berdi, ikkinchisida Musulmonqul o‘z qat’iy ishonchi va kayfiyatiga qaraboq hukm qilma dimi?! Ya’ni Toshkentni qamal qilgan Normuhammadning hech narsa chiqarolmay quruq qaytayotgani xaba rini eshitgan va shu bois Azizbekdan achchiqlanishi haddi a’losiga etib turganining o‘zi Otabekka hukm chiqarish uchun yetarli asos bo‘lmadimi?! Otabek illatning ildizini inson qo‘liga berilgan mutlaq hokimi yatda ko‘rmayaptimi?! Aniqrog‘i, syujetda mohiyatan o‘xshash holatlarni ongli ravishda takrorlayotgan adib Otabek vositasida inson qo‘lida mutlaq hokim iyat halokatli ekanligini ta’kidlamoqda. Gapni inson erki masalasidan boshlab beixti yor mutlaq hokimiyat masalasiga o‘tib ketganimiz g‘alat ko‘rinsa ehtimol. Lekin haqiqatda ular bir-bi riga chambarchas bog‘liq masalalar. Zero, erk in sonning haq-huquqiga daxl qilinmasligi, o‘z fikrini ochiq ayta bilishi, shaxsan o‘zining hayotiga bog‘liq masalalarda oxirgi so‘zni ayta olishi, sha’ni himoya qilinganligi kabilarni taqozo etadiki, mutlaq hokimiyat – mustabidlik asli shularning kushandasidir. Darvo qe, shu o‘rinda aniqlashtirib olish zarurati tug‘iladi: “mustabid” – mutlaq hokimiyat egasini, “mustabidlik” istilohi eng avval shunday hokimiyatga asoslangan siyosiy tuzumni, davlatni anglatadi. Biroq istilohning yana bir ma’nosi borki, bu ma’nosida u “demokratlik”, “liberallik” singari mavhum tushuncha (xususiyat) larni anglatuvchi otlar qatoridan joy olib, “o‘zganing haq-huquqi, fikri, erki, sha’nini e’tiborga olmaslik” ma’nosini ifodalaydi.

Shuni alohida qayt etish lozimki, o‘z navbatida, sanalgan otlardan ayni xususiyatga egalikni bildiruvchi nisbiy sifatlar (“demokratik”, “liberal”, “mustabid”) hosil bo‘ladiki, ular ham iste’molda g‘oyat faol. Xullas, mulohazalarimizda ushbu istilohlar ko‘p qo‘llanadi, aniqlik kiritib o‘tish zarurati shundan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Kadiri, A. (1994) O‘tkan kunlar; Mehrobdan chayon: Ro‘monlar [Gone days; Scorpion from the Altar: Novels]. Tashkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. http://ferlibrary.uz/f/abdulla_ kodiriy_ utgan_kunlar_ merobdan_chayen.pdf (Date of Access: 02.12.2023)
2. Karim, B. Tevarakdan shom azoni eshitiladir [The evening call to prayer is heard from Tewarak]. [Online]. URL: https://adabiyot.islamonline.uz/ adabiyotshunoslik/666-maqola.html (Date of Access: 20.12.2023)

3. Kadiri, A. (2007) Diyor bakir [Diyarbakir]. Tashkent: Yangi asr avlodi.
4. Sultonov, X. (1993) Boburning tushlari [Babur's dreams]. Tashkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.